

Miet Ooms

TOT IN DE PUNTJES ...

PRAKTISCHE LEESTEKENGIDS

© 2022 Miet Ooms | uitgeverij Sterck & de Vreese

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

ISBN 978 90 5615 886 6

NUR 620

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Sterck & de Vreese, postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland –info@sterckendevreese.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Sterck & de Vreese.

Sterck & de Vreese is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.sterckendevreese.nl

www.webred.be

Inhoud

Een woordje vooraf	13
Er waren eens ... puntjes, streepjes en krulletjes	15
Tweede en derde eeuw voor Christus	15
Zesde eeuw na Christus	16
Zevende tot en met twaalfde eeuw na Christus	18
Dertiende en veertiende eeuw	19
Vijftiende eeuw	20
Zestiende en zeventiende eeuw	22
Achttiende en negentiende eeuw	24
Tweede helft negentiende eeuw	26
Twintigste eeuw	26
Eenentwintigste eeuw	28
De punt	31
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	31
Zijn titels van boeken, artikelen en dergelijke zinnen?	32
De punt en het wereldwijde web	32
Geheugensteuntje: wel of geen punt bij afkortingen?	33
Wees de scherpstrijper te slim af: puntjes bij namen en titels	34
Planeet Cijfer	35
Weetje: de of het punt?	37
Er was eens ... de punt	37
Datums en afko's in de middeleeuwen	38
Afko's en namen	38
Punten en titels	38
Weetje: de emotionele punt	39
In English, en français, auf Deutsch	40
Engels	40
Frans	40
Duits	41

De komma	43
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	43
Opsomming	44
Geheugensteuntje: de betekenis van de komma	45
Aansprekingen of tussenwerpsels	46
Bijstellingen	47
Geheugensteuntje: de komma in de brief	48
Pauzes in zinnen	49
Wees de scherpshlijper te slim af: mag er een komma voor ‘en’?	51
Voor de duidelijkheid	52
Geheugensteuntje: komma voor die en dat	54
Weetje: de komma die verplicht tot naaktlopen	55
Planeet Cijfer	56
Er was eens ... de komma	56
In English, en français, auf Deutsch	58
Engels	58
Frans	59
Duits	59
De puntkomma	61
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	61
Lijstjes	62
Gedachten die bij elkaar horen aan elkaar koppelen	63
Wees de scherpshlijper te slim af: puntkomma of dubbele punt	64
Er was eens ... de puntkomma	65
In English, en français, auf Deutsch	66
Engels	66
Frans	66
Duits	66
Het vraagteken	69
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	69
Iets vragen?	69
De vraag die geen vraag is	70
De mededeling die een vraag wordt	71
Wanneer zeker geen vraagteken	72

Wees de scherpstrijper te slim af: het vraagteken in combinatie met andere leestekens	72
Er was eens ... het vraagteken	75
Weetje: de interrobang	75
In English, en français, auf deutsch	76
Engels	76
Frans	76
Duits	76
Het uitroepteken	79
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	79
Gewoon roepen	80
Planeet Cijfer: !!1!	81
Wees de scherpstrijper te slim af: het uitroepteken samen met andere leestekens	83
Weetje: het Spaanse vraagteken en uitroepteken	84
Er was eens ... het uitroepteken	85
Uitroepteken of uitroepingsteken?	86
Weetje: het groene uitroep(ings)teken	87
In English, en français, auf Deutsch	88
Engels	88
Frans	88
Duits	88
De dubbele punt	91
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	91
Voor een aankondiging, een beschrijving of een verklaring	91
Lijstjes	92
Voor een citaat (of quote)	93
Geheugensteuntjes voor de dubbele punt	94
Wees de scherpstrijper te slim af: wel of geen hoofdletters	96
Planeet Cijfer	97
Weetje: hoe heet dit leesteken nu echt?	98
Er was eens ... de dubbele punt	99
In English, en français, auf Deutsch	100
Engels	100
Frans	100
Duits	101

De aanhalingstekens	103
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	103
Citaten (quotes)	104
Ironie	105
Weetje: luchtaanhalingstekens	106
Geheugensteuntje: ‘Opgelet!’	107
Voor ongewone, onbekende of zelfverzonnen woorden	108
Voor titels, motto’s, lijfspreuken	108
Geheugensteuntje: hoog of laag / recht of gekruld / enkel of dubbel / vishaakjes	109
Wees de scherpstlijper te slim af: komma binnen of buiten de aanhalingstekens	114
Er was eens ... het aanhalingsteken	116
In English, en français, auf Deutsch	117
Engels	117
Frans	118
Duits	118
De apostrof	121
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	121
Bij samentrekkingen en ontbrekende letters	121
Weetje: snel zijn op Twitter	122
Weetje: de dichter en de apostrof	123
Meervoud en bezit: de officiële spellingregels	124
Wees de scherpstlijper te slim af: de bezits-s bij namen	127
Afko’s	129
Planeet Cijfer: combinatie met cijfers, + en -	129
Komma of recht?	130
Weetje: De Internationale dag van de typografisch correcte apostrof	130
Er was eens ... de apostrof	131
Weetje: de naam apostrof	132
In English, en français, auf Deutsch	134
Engels	134
Frans	134
Duits	135

Het streepje	137
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	137
Het afbreekteken	137
Geheugensteuntjes voor het afbreekteken	138
Het weglatingsteken	139
Geheugensteuntje: samentrekkingen zonder streepjes	140
Het koppelteken	141
Geheugensteuntje: woordgroepen, samenstellingen en samen koppelingen	142
Wees de scherp slijper te slim af: quizvraag	143
Wees de scherp slijper te slim af: het antwoord	147
Er was eens ... het streepje	148
In English, en français, auf Deutsch	150
Engels	150
Frans	150
Duits	151
Het gedachtestreepje	153
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	153
Weetje: wat is een kastlijntje?	154
Een extraatje	155
Een onverwachte wending	156
Verticale lijstjes	156
Planeet Cijfer	157
Er was eens ... het gedachtestreepje	157
In English, en français, auf Deutsch	160
Engels	160
Frans	161
Duits	161
De haakjes	163
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	163
Voor nuttige informatie die niet noodzakelijk is	164
Haakjes voor de duidelijkheid	165
Wees de scherp slijper te slim af: de strategie van de haakjes	166
Er waren eens ... de haakjes	167
In English, en français, auf Deutsch	169

Engels	169
Frans	169
Duits	169
Het beletselteken	171
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	171
Gedachten	172
Het beletselteken en andere leestekens	173
Het beletselteken en hoofdletters	173
Puntjes in citaten	174
Wees de scherpslijper te slim af: wel of geen spaties	175
Er was eens ... het beletselteken	176
In English, en français, auf Deutsch	178
Engels	178
Frans	178
Duits	179
De schuine streep	181
Hoe? Wat? Waar? Wanneer? Waarom?	181
Het of-streepje	182
En/of	183
Afko's	184
Wees de scherpslijper te slim af: wel/geen spaties	184
Planeet Cijfer	185
Weetje: gesproken leestekens	186
Er was eens ... de schuine streep	187
In English, en français, auf Deutsch	188
Engels	188
Frans	189
Duits	189
En dan nog dit ...	191
De ampersand &	191
Weetje: waar komen het teken en de naam 'ampersand'	
vandaan?	192
Leestekenvers	193

Het apenstaartje @	194
Weetje: @ the Ladies	195
De asterisk *	196
De hashtag #	199
Weetje: Twitter is niet de uitvinder van de hashtag	200
De emoji :-)	201
Smileys. Emoticons. Emoji's. En nu gifjes.	201
Wat komt er nog meer?	201
Wees de scherpslijper te slim af: emoji of emoji's?	202
Dankwoord	205
Afbeeldingen	207
QR-codes	207
Meer lezen?	209
Algemeen	209
Geschiedenis	211
Algemeen	211
Historische gidsen over interpunctie	211
Andere talen	212
Engels	212
Frans	213
Duits	213
Spaans	213
Register	214

Een woordje vooraf

Dag beste lezer,

Jij hebt dit boek in je handen genomen. Sterker nog: je hebt het open-gedaan en leest nu het voorwoord. Dat betekent dat je op zijn minst nieuwsgierig bent naar onze leestekens. Prachtig. Dan neem je het me vast niet kwalijk dat ik met de deur in huis val en je meteen even vertel wat je van de rest van dit boek mag verwachten. Het is een praktische gids, dus je komt te weten hoe je de verschillende lees-tekens gebruikt en waar die dingen allemaal goed en handig voor zijn. Onder het kopje ‘Wees de scherp-slijper te slim af’ ontdek je de fijnere kneepjes van het schrijversvak, onder ‘Geheugensteuntje’ de toepassingen die wat meer uitleg nodig hebben. Onder ‘Planeet Cijfer’ vertel ik je wat sommige leestekens in de wereld van de cijfertjes, getallen en wiskunde te zoeken hebben en onder ‘In English, en français, auf Deutsch’ kom je te weten hoe anders of hetzelfde de regels zijn in – natuurlijk – het Engels, Frans en Duits. Om het wat concreet te maken, schotel ik je tussendoor ook wat leuke weetjes en anekdotes voor.

Onze leestekens zijn natuurlijk ook niet plots uit de lucht komen vallen. Sommige leestekens zijn stokoud, enkele duizenden jaren zelfs, andere zijn wat jonger. Elk leesteken heeft in ieder geval zijn eigen unieke verhaal. En elk verhaal verklaart waarom we onze leestekens gebruiken zoals we ze nu gebruiken. Daarom vind je meteen na dit voorwoord alle wilde avonturen van de punt, de komma en al hun familieleden door de eeuwen heen. Er komen drukkers, schrijvers, onderwijzers, koningen en monniken in voor. Geen ringen of draken, helaas. Je kunt niet alles hebben.

Hoewel ze al eeuwenlang hun nut bewijzen, hebben leestekens vandaag de dag hun reputatie niet mee. Ze zijn saai en lastig. Niemand kan echt uitleggen waar ze precies voor dienen, maar je krijgt het wel meteen te horen als er een komma, punt of uitroep-teken te

veel of te weinig staat. Daar kunnen die arme puntjes, kommaatjes en streepjes zelf natuurlijk niets aan doen. Ze willen immers alleen maar helpen. Ze blazen zuurstof in de tekst, zorgen voor structuur, geven aan waar een zin eindigt en wanneer die een mededeling is en wanneer een vraag. Het Genootschap Onze Taal noemt ze in hun recente gids *Leestekens* ‘het hang- en sluitwerk van de taal’. Dat is niet niks. Hoog tijd dus om die reputatie wat op te poetsen en dat hang- en sluitwerk sexy te maken.

Toegegeven, sexy is misschien wat hoog gegrepen. Het blijven natuurlijk leestekens. Maar dat betekent niet dat ze per definitie vervelend en saai moeten zijn. Met de juiste insteek kun je er zelfs plezier aan beleven, neem dat maar van mij aan. Ik heb er immers net een boek over geschreven. En uit ervaring kan ik je verzekeren: ook lastige onderwerpen blijven hangen als je ontdekt hoe leuk ze zijn.

Er bestaan natuurlijk al recente interpunctiegidsen. Heel helder, compleet en oerdegelijk. De perfecte handleidingen voor dat hang- en sluitwerk, zodat woorden niet scheef gaan hangen en zinnen sluitend zijn. Maar ze zijn ook niet meer dan dat. Je gaat er niet van glimlachen. Je legt ze niet op je nachtkastje om er ’s avonds voor het slapengaan even in te lezen. Daar dient een gids over leestekens gewoon niet voor. Dacht ik. Tot ik zelf enkele Engelstalige boeken over correcte taal en interpunctie ontdekte die wél leuk leesvoer zijn. Het kan dus wel.

Met deze zelfrelativerende interpunctiegids wil ik je laten zien dat leestekens niet alleen praktisch en handig zijn, maar dat ze ook heel leuk speelgoed kunnen zijn als je ze een beetje beter leert kennen. Zodat je hopelijk vanaf nu spontaan begint te glimlachen om die eigenwijze komma’s en die gekke aanhalingstekens.

Ik wens je veel nieuwe en opgefriste inzichten waarmee je iedereen in je omgeving, inclusief jezelf, verstedd laat staan. En veel leesplezier erbovenop.

Er waren eens ... puntjes, streepjes en krulletjes

Tweede en derde eeuw voor Christus

Aristophanes van Byzantium, de bibliothecaris van de beroemde bibliotheek van Alexandrië, ontwikkelt een beperkt leestekensysteem voor het Grieks. Dat systeem vormt de basis van onze huidige leestekens. Daarnaast is ook het Oud-Griekse teken *diple* in gebruik: de voorloper van onze huidige haakjes en aanhalingstekens.

In de tijd van de Oude Grieken staat de *vir eloquentissimus*, de welsprekende mens, centraal. Wie het goed kan uitleggen en indrukwekkende toespraken kan houden, maakt veel kans op een carrière als senator of op een andere belangrijke functie. Geschriften zijn hieraan ondergeschikt: ze worden voorgelezen en dienen als geheugensteuntje of als studiemateriaal om te leren spreken in het openbaar. Daarom houden auteurs uit die periode zich helemaal niet bezig met de vraag of die geschriften wel leesbaar zijn voor buitenstaanders.

ZESCHREVENALLESGEWOONAANEENINHOOFDLETTERSENZONDERSPATIESOFLEESTEKENS. Dat maakt het werk van Aristophanes van Byzantium heel moeilijk. Hij moet als bibliothecaris van de bibliotheek van Alexandrië die immense verzameling teksten beheren. Hij inventariseert en sorteert ze niet alleen; hij bestudeert ze ook, adviseert andere onderzoekers en kopieert de boekrollen die hij belangrijk genoeg vindt om door te geven aan volgende generaties. Hij is er zich dus van bewust dat een tekst een stuk beter leesbaar wordt met wat extra structurelementjes. Daarom vindt hij zelf een eenvoudig puntensysteem uit, waarmee hij pauzes in de tekst aangeeft. Pauzes zijn op zich niets nieuws: elke spreker maakt er gebruik van als hij een redevoering houdt of een verhaal vertelt. De verdienste van Aristophanes is dat hij die pauzes

zichtbaar maakt door middel van drie puntjes: een hoge punt, een punt in het midden van de regel en een lage punt. De hoge punt, de *komma*, staat voor de kortste pauze. De middelste punt, de *colon*, is een middellange pauze en de laagste punt, de *periodos* geeft met een lange pauze het einde van een zin aan. Dit zijn de voorlopers van onze huidige komma, dubbele punt/puntkomma en punt.

Aristophanes' systeem wordt opgepikt door de geleerden die onderzoek komen doen in de bibliotheek van Alexandrië. Het leeft voort tot de Romeinen de wereldheerschappij overnemen van de Grieken. De Romeinen nemen wel het alfabet van de Grieken over in een wat aangepaste vorm, maar niet de leestekens. Alleen in geschriften die als lesmateriaal worden gebruikt, voegen *grammatici* punten toe als pauzetekens. Uiteindelijk raakt Aristophanes' systeem weer voor enkele eeuwen in de vergetelheid.

Behalve de puntjes van Aristophanes zijn er nóg twee Oud-Griekse tekens die vandaag nakomelingen hebben. Het eerste is een klein boogje waarmee twee verwante woorden in de Griekse lettersliert extra aan elkaar gekoppeld worden. Dat ideeetje van Dionysus Thrax is de voorloper van ons huidige koppelteken. Het tweede teken is de *diple*. Hoewel Oude Grieken niets hebben met spaties en leestekens, beschikken ze wel over een tekentje waarmee ze tussenzinnen en belangrijke passages markeren, zoals opmerkingen, citaten en interessante commentaren. Tussenzinnen zetten we tegenwoordig nog steeds tussen haakjes en de belangrijke passages tussen aanhalingstekens. De *diple* zelf lijkt nog het meest op een enkel vishaakje. Het teken heeft twee hedendaagse nazaten: onze haakjes en onze aanhalingstekens.

Zesde eeuw na Christus

Aartsbisschop Isidorus van Sevilla (560-636) vindt dat de Heilige Schrift begrijpelijk en eenduidig moet zijn en voert daarom het systeem van Aristophanes opnieuw in.

Waar in de Klassieke Oudheid alles draait om welsprekendheid en de welgemikte pauzes die daarbij horen, staat in de vroeg-

christelijke tijd de taal van de Heilige Schrift centraal. Geschreven taal die bedoeld is om in stilte rechtstreeks tot zich te nemen. Het gaat hierbij niet alleen over de Bijbel, maar ook over de geschriften van de kerkvaders uit de Griekse en Romeinse tijd, zoals Augustinus en Hiëronymus. Die teksten worden natuurlijk druk gekopieerd en verspreid om het christendom verder uit te dragen en juist omdat het over het Woord Gods gaat, moeten dubbelzinnigheden en mogelijk verkeerde interpretaties absoluut vermeden worden. Magnus Aurelius Cassiodorus ziet in 540 al de belangrijke rol die interpunctie hierbij kan spelen. Hij sticht in Zuid-Italië de abdij van Vivarium en verzamelt een bibliotheek christelijke teksten bij elkaar, die hij vervolgens kopieert, redigeert en vertaalt. Hij laat alleen ervaren monniken die doordrongen zijn van het belang van die interpunctie in de bibliotheek werken. Hij heeft wel een zekere invloed op zijn tijdgenoten, maar niet iedereen deelt zijn visie op het belang van de *cola et commati* (punten en komma's).

Isidorus van Sevilla kent de ideeën en de visie van Cassiodorus ook en hij kan zich er wél in vinden. Hij ontdekt ook het puntensysteem van Aristophanes bij de Oud-Griekse kerkvaders, die die correcte interpretatie zelf natuurlijk ook belangrijk vonden. Isidorus neemt hun systeem over en beschrijft het in zijn christelijke encyclopedie *Etymologiae*. Klein detail: Isidorus verwisselt de punt-hoogte van de *comma* en de *colon* omdat hij dat logischer vindt. Het systeem van Isidorus heeft wel een grote invloed op zijn tijdgenoten en opvolgers. Het blijft zelfs enkele eeuwen in gebruik.

Dankzij Isidorus heeft ook de *diple* de tand des tijds overleefd. Hij beschrijft dat teken in zijn encyclopedie *Etymologiae* en vermeldt erbij dat kopiïsten van zijn tijd het gebruiken om in kerkelijke boeken de aanhalingen uit de Heilige Schrift (de Bijbel) aan te duiden of te scheiden van de rest van de tekst.

Naast die tekens gebruiken de middeleeuwse monniken ook een laag kort streepje dat lijkt op het koppelingsboogje van de Grieken. Niet om woorden aan elkaar te koppelen – die schrijven ze gewoon aaneen – maar om de link aan te duiden tussen de delen van woorden die ze afbreken. Het is de voorloper van ons afbrekingsstreepje.

Zevende tot en met twaalfde eeuw na Christus

In de achtste eeuw ontwerpt Alcuinus, een Angelsaksische geleerde, in opdracht van Karel de Grote een nieuw schrift: de ‘Karolingische minuskel’. Het is een cursief schrift waarbij de letters aan elkaar geschreven worden. Daardoor zijn de puntjes van Isidorus minder zichtbaar en ontstaat er een nieuw lees-tekensysteem.

In de zevende eeuw al verbinden Ierse en Schotse monniken letters via kleine streepjes met elkaar, zetten ze spaties tussen losse woorden en passen ze het oude systeem van Isidorus aan hun verbonden letters aan. De puntjes van Isidorus vallen immers niet genoeg op tussen die aaneengeschreven woorden. Als Alcuinus aan het einde van de achtste eeuw de Karolingische minuskel ontwerpt, baseert hij zich op het werk van zijn voorgangers. Hij verbindt de letters niet alleen, maar introduceert ook spaties die de woorden van elkaar afzonderen en hij maakt een onderscheid tussen hoofdletters (*majuskels*) en kleine letters (*minuskels*). Karel de Grote maakt dit schrift vervolgens per decreet verplicht in zijn hele rijk. Daardoor, en omdat het gemakkelijk te schrijven en goed leesbaar is, wordt het ook snel algemeen geaccepteerd. *Scribenten*, dat zijn de schrijvers van die tijd, vervangen het systeem van Isidorus ook hier langzamerhand door hun eigen systemen: combinaties van de punt als pauzeteken en verschillende modulatie-tekens. Een modulatie-teken is een notatie-teken dat al langer in de muziek bestaat en dat het dalen en stijgen van de stem aangeeft. Leestekens markeren dus niet alleen pauzes, maar vertellen ook wat de verwachte stemhoogte is. Zo is het vraagteken ontstaan: een combinatie van de punt met het teken voor een stijgende stem. Dit gebruik van modulatie-tekens is niet zo vreemd als je bedenkt dat dergelijke teksten vaak tijdens misvieringen gezongen worden.

De meest gebruikte leestekens (*positurae*) in de middeleeuwen zijn:

- de *punctus versus*: lijkt sterk op onze puntkomma: $\dot{\text{v}}$. Hij geeft aan dat de intonatie moet dalen en er een langere pauze volgt.
- de *punctus interrogativus*: $\text{v}^?$. Hij geeft aan dat de zin als vraag moet worden opgevat en is de voorloper van het vraagteken.